

УДК 94(477)«1766»

Коваленко Оксана

кандидат історичних наук, доцент,
докторант Полтавського національного
педагогічного університету імені В.Г. Короленка,
науковий співробітник Інституту керамології –
Відділення Інституту народознавства НАН України
e-mail: kovksana@gmail.com

**АНТРОПОНІМІЯ РЕМІСНИКІВ ПЕРЕЯСЛАВА
60-Х РОКІВ XVIII СТ.**

У статті розглядаються прізвища та імена ремісників Переяслава. Аналіз особових назв здійснений на підставі Генерального перепису Лівобережної України (Румянцевського опису), проведеного 1766 р. В той час, у місті проживали майстри 19 професій. Прізвища розподілені на 6 груп. За лексико-семантичною основою переважають прізвища осіб за родом занять та сформовані на основі імен (відантропонімії). Прізвища ремісників виявляють більшу залежність від заняття ніж в інших міських мешканців. Переважно, вони були відапелятивними, тобто безпосередньо вказували на ремісничі заняття носія, або ж професійними апелятивами закріпленими в другому поколінні. Виділено групу майстрів, які носили професійне прізвище, але не свого фаху. Найбільше таких серед різників та кравців, найменше – серед шаповалів та бондарів. Імена усіх переяславських ремісників в основі мали християнське календарне ім'я. Найпоширеніше ім'я – Іван (12,7%). Також, здійснено розгляд поширеності серед шевців імен Кузьма та Дем'ян, які, на думку етнографів, могли виступати святими покровителями цього ремесла.
Ключові слова: ремесло, ремісник, Переяслав, Гетьманщина, цех, майстер, Румянцевський опис, 1766 р., прізвище, ім'я.

Одним із важливих аспектів історії населення Гетьманщини XVIII ст. є вивчення їх антропонімії – імен та прізвищ, які традиційно студіюються спеціальною історичною дисципліною – ономастикою. У той час прізвища у середовищі ремісників ще усталювалися. Лише козацька верхівка та духовенство вже мали стійкі прізвища, решта ж населення «закріпила їх за собою» лише наприкінці XVIII – на початок XIX ст.¹

Серед найхарактерніших шляхів утворення українських прізвищ виділяють такі: від імен, від місця походження, особистісних особливостей людини та прізвища, що вказують на військові заняття носія, або його ремісничу чи промислову спеціалізацію². Саме, остання категорія назв осіб за родом діяльності цікавить нас в аспекті вивчення міського цехового ремісництва Гетьманщини, тому метою цієї розвідки є розгляд прізвищ та імен ремісників міста Переяслава у 60-х рр. XVIII ст.

³ Когут, З. (1996). Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Критика.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 278.

⁵ Ковальський, І.С. (1960). «Проведення генерального опису в Переяславському полку (1765-1768 рр.)». Український історичний журнал, № 6, С.131-145; Ковальський І.С. (1962). «Генеральний опис 1765-1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні». Український історичний журнал, №2, С. 97-103.

⁶ Путро, О.І. (1982). «Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.». Український історичний журнал, № 7, С. 143-149.

⁷ Сердюк, І. (2008). «Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини». Історична пам'ять, № 3, С. –152.

⁸ Худаш, М. (1977). 3 історії української антропонімії. Київ: Наукова думка.

⁹ Редько, Ю. (2007). Словник сучасних українських прізвищ. – у 2-х т. Львів: Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка, 2007.

¹⁰ Глушик, С. (2003). Українська антропонімія у генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр.: словотвірна й морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку), автореф. дис. канд. філ. наук., Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова.

¹¹ Москаленко, Л. (2012). «Назви осіб за родом діяльності в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683 – 1740 рр.)». Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, вип. 21, ч. 1, С. 266-273.

¹² Волошин, Ю. Вказ. праця.

¹³ Редько, Ю. (1966). Вказ. праця, С. 46.

¹⁴ Коваленко, О. (2012). «Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття». Історична пам'ять, вип. 28, С. 32-45; Коваленко О. (2005). «Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку поч. XVIII ст. (за матеріалами Переписної книги 1723 року)». Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні, вип. 14, С. 182-189.

¹⁵ Сердюк, І.О. (2008). «Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз)». Київська старовина, № 6, С. 9-10.

¹ Редько, Ю.К. (1966). Сучасні українські прізвища. Київ: Наукова думка, С. 76; Волошин Ю. (2016). Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ : К.І.С., С. 155.

² Швидько, Г.К. (2004). Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, С. 13-14.

Таблиця 1

Розподіл ремісників Переяслава за спеціальностями

Спеціальність	Кількість цеховиків	Кількість «партачів»	Загальна к-ть
Коваль	5	7	12
Шапошник	4	2	8
Кушнір	23	7	30
Ткач	7	2	9
Столяр	–	2	2
Швець	35	2	37
Кравець	12	2	14
Тесля	–	2	2
Калачник	4	–	4
Різник	4	3	7
Римар	–	2	2
Музика	2	–	2
Шаповал	–	3	3
Пильщик	–	1	1
Золотар	–	2	2
Скляр	–	3	3
Бондар	–	1	1
Веретенник	–	1	1
Іконописець	–	2	2

142 особи, з них чотири жінки. Шестеро осіб поєднувало заняття: шапошник і кушнір, кравець і калачник, ткач та шинкар дьогтем, кушнір та торговець рибою, кравець та шинкар вина, різник та *цирульник*. Детальний аналіз чисельної структури ремісників та огляд різних аспектів функціонування цехів, вже був здійснений авторкою¹⁶. Розподіл майстрів за спеціальностями представлений у таблиці 1 (він містить уточнені дані від попередньої вказаної публікації). Прізвища цих осіб, саме й стануть об'єктом нашого вивчення.

Для розподілу прізвищ використаємо схему Ю. Редька¹⁷, доповнену Ю. Волошином¹⁸. Вони розміщені до таблиці 2.

На першому місці особи із прізвищами, які сформувалися за родом занять чи соціальною приналежністю (25,6%). З них частина безпосередньо за ремісничим фахом: *Музика, Швець, Шаповал, Тертичник, Скляр, Бондар, Котляр, Ткач, Кушнір, Різник, Коваль, Броварник, Солодовник*. Тобто прізвище в таких випадках є прямим апелятивом – безпосереднім відповідником професії.

Також, було ще три особи, які носили прізвища із суфіксом «-енко», що вказує на спадковість заняття й при цьому, теж займалися батьківською справою: *Куличенко, Броварниченко, Шин-*

¹⁶ Коваленко, О. (2013). «Ремісники Переяслава у XVIII ст.». Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеґука, С. 51-60.

¹⁷ Редько, Ю. (1966). Вказ. праця, С. 9.

¹⁸ Волошин, Ю. Вказ. праця, С. 156.

Таблиця 2

Лексичні основи прізвищ

Лексико-семантичні групи в основах прізвищ	Кількість*	%
Індивідуальні ознаки перших носіїв	29	21,8
Календарні імена	32	24
Найменування за родом занять чи соціальною приналежністю	34	25,6
Топоніми, етнімі	6	4,5
Назви тварин, риб, птахів, комах	11	8,2
Побутові назви	17	12,8
Інше	4	3

* Дані подані про 133 прізвища та імен з 142. Записи про 2 ремісників містили лише ім'я, решта або ж погано збереглися у документі, або їхнє походження має багато різночитань.

каренко. До цієї ж групи відносимо прізвища, які опосередковано, але все ж пов'язані із ремеслами чи промислами. Так у Переяславі жили: різники на прізвище *Козоріз*, швець *Михайло Копилець* (прізвище якого походить, ймовірно, від назви шевської колодки – «копил»), ткач *Килимин*, *Ефросімія Дюгтерка*, яка шинкувала дьогтем на ринку.

Майже беззаперечним виглядає твердження, що більшість прізвищ ремісників походить від назви фаху, яким вони займалися. Й всі ревізії XVIII ст. показують, що у кожній фаховій корпорації були носії так званих «ремісничих» прізвищ, тобто таких, де професія закріплювалася в якості прізвища. М. Худаш навіть вважав їх професійними апелятивами, а не власне прізвищами, відносячи до категорії «вільних антропонімів прізвищового типу», які могли бути дво- чи трьохіменними¹⁹. Всі назви осіб у Румянцевському описі Переяслава двоіменні. Тут, відсутні складні конструкції, як то: «Яков Василієв син Супруненко, он же Лисенко», які можна знайти, наприклад, в одночасовому описі міста Ніжина²⁰.

У ревізіях першої половини XVIII ст. дійсно багато не прізвищ, а ідентифікаційних назв, за формулою «ім'я – професія», наприклад, «Іван гончар». Лише з часом, вони стають саме прізвищами. Показовим у цьому плані є ревізія Лубенського полку 1740 р., в якій при описі спеціальностей «майстрових людей» було використано інше чорнило (можливо фах дописувався згодом). Наприклад, складаючи список шевців містечка Лукомля, попри те, що частина з них носила відапелятивне прізвище – *Швець*, поряд також уточнювалася спеціалізація, за формулою «Василь Швець швець»²¹.

Проте, серед ремісників фіксуються й носії прізвищ, які вказують на «чужі» спеціальності, тобто вони сформовані за родом занять особи, але не відповідні заняттю носія на момент ревізії. Ще І. Крип'якевич звертав на це увагу, наголошуючи, що «окремі міщани, які мають назвиська від ремесла справді ним займаються, а є протилежні випадки, ... які свідчать, що назвиська починають ділитися, тобто стають спадковими»²². В Гетьманщині найбільше таких із суфіксом «-енко», тобто це діти ремісників, які змі-

¹⁹ Худаш, М. Вказ. праця, С. 51, 94.

²⁰ Румянцевський опис м. Ніжина 1766 р. (2008). Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): збірник регіональної історії та пам'яткознавства, вип. 7(10), С. 97.

²¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ф. І, спр. 54333, арк.456-466.

²² Цит. За: Худаш, М. Вказ. праця, С. 68.

нили професійну спеціальність. Назвемо кілька прикладів переяславських майстрів, які носили «ремісничі» прізвища, але не свого фаху: коваль *Федір Горбаренко* (прізвище походить від «гарбар» – кушнір), кравці: *Павло Броварник* та *Павло Броварниченко*, різники *Омельян та Михайло Шаповали*, *Корній Швець*; швець *Тимош Винниченко*; коваль *Олексій Шкара* («шкара» – шкіра, хутро, тобто це вірогідний апелював до заняття кушнірством його предка), кравець *Коцаренко*²³. Найбільший відсоток прізвищ, які вказують на не «свою» спеціальність (тобто не ту, якою займалася дана особа) серед різників – 50 %, серед кравців – 16%.

В час, що розглядається найбільшу залежність прізвища майстра від спеціальності виявляли шаповали та бондарі (100%), найменшу – різники та ткачі (0%). Тобто, всі шаповали та бондарі мали прізвище *Шаповал* чи *Бондар*, відповідно. А в різницькому чи ткацькому переяславському цехах ми не знайшли б жодного майстра з прізвищем *Різник* чи *Ткач*. Ці дані не входять у протиріччя з іншими містами Гетьманщини. Аналогічно, в Полтавському полку ковалі мали найбільше безпосередніх прізвищ, які позначали їх спеціальність, а різники – найменше²⁴. Пояснення цього полягає, на мою думку, в тому, що, по-перше, кравецькі, ткацькі, а особливо різницькі цехи, були заможнішими, а рівень доходів майстрів вищий. В той час, бондарські цехи були одними із найбідніших²⁵. Це зумовлювало більший відтік майстрів із «дідичних» професій. По-друге, можу припустити, що ті ремесла, представники яких мали найбільший відсоток прямих апелювативних прізвищ – бондарі, шаповали, ковалі, у більшості випадків зберігали професію батька. Адже ці спеціальності потребували більшого часу учнівства та спеціальних габаритних інструментів.

Ще один випадок це люди, які на момент укладання Румянцевського опису мали «ремісничі» прізвище, але відомості не засвідчують їх безпосереднього заняття ремеслом, яким, вочевидь, «бавилися» його батько чи дід. Наприклад, магістратським бургомістром був *Дмитро Гребінник*, який займався шинкуванням та торгівлею сіллю, а, у сусідньому дворі жив, ще один *Гребінник*, вірогідно бургомістерський брат Федір, який теж не робив гребені, а торгував сіллю та рибою²⁶.

На противагу цьому, ряд прізвищ тодішніх ремісників, сформовані за родом заняття, вказують на заняття предків не пов'язане із ремісництвом, це такі як: *Козаченко*, *Стороженко*, *Полатний* («полатний» – це один з монастирської братії²⁷), *Батрак*, *Старченко* (вірогідно, від «старця», тобто людини, що займалася жебракуванням, старцюванням).

Прізвище, на перший погляд напряму пов'язане із виробничою діяльністю, могло «прикріпитися» до власника із інших причин. Так, у Переяславі, у першому провулку від Троїцької церкви проживав *Петро Скляр* (*Шкляр*), який отримав прізвище, не через заняття гутництвом, а тому, що торгував «скломъ та солью на базарі»²⁸. *Ефимія Ситничка* продавала вдома брагу й, вочевидь, отримала прізвище від дієслова «ситити», тобто виготовляти, настоювати хмільні меди²⁹.

На другому місці – прізвища, сформовані на основі календарних імен (24 %). Це: *Михайловський*, *Свириденко*, *Трохимен-*

²³ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 197 зв., 173 зв., 175 зв., 23, 23 зв., 50 зв., 166 зв.

²⁴ Коваленко, О. (2012). Вказ. праця, С. 38.

²⁵ Див., наприклад, про цехи Полтавського полку: Коваленко, О. (2012). Вказ. праця.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 256 зв.

²⁷ Григорович-Барский, В. (1885). Странствия Григоровича-Барского по святым местам Востока 1723 по 1743 г. Москва: Книга по требованию, ч. II, С. 213.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 80.

²⁹ Там само, 92.

³⁰ Румянцевський опис м. Ніжина 1766 р. (2008). Вказ. праця, С. 52.

³¹ Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 2., С. 1183.

³² Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1, С. 31.

³³ Грінченко, Б. (1958). Словарь української мови, в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, т. 1, С. 23.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 47.

³⁵ Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1, С. 120; Грінченко Б. Вказ. праця, С. 118.

³⁶ Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1, С. 543.

³⁷ Там само, 24.

ко, *Андроненко*, *Іванов*, *Кондратенко*, *Єреленко*, *Василієв*, *Галат* (від Галактіона), *Прокопенко*, *Левченко*, *Олексій*, *Артеменко*, *Гапон* (від Агафон), *Максименко*, *Демянов*, *Коленченко* (від Каленика), *Даниленко*, *Яковлев*, *Яковлевич*, *Матяшенко*, *Матешенко* (від Матвія), *Якимов*, *Сердюченко*, *Карпенко*, *Яценко*, *Федченко*, *Корнієнко*. Рідкісними випадками є прізвища сформовані на основі жіночих імен: *Любченко*, *Домненко*. Треба відмітити, що укладачі документу самі могли формулювати прізвище. Наприклад, під час опису Ніжина 1766 р., можна зустріти записи: «Терентій Ільїн син Ільченко коваль» чи «Остап Радіонов син Радченко гончар»³⁰, які показують як утворювалося відантропонімійне прізвище.

Третю групу прізвищ складають прізвища, в основі яких лежать *індивідуальні ознаки перших носіїв* (21,8 %). Це люди чий риси характеру відобразилися в прізвищах: *Гординський*, *Хвацуха* (від «хвацький» – завзятий, запальний), *Калений*, *Забара* (тобто вайлуватий), *Тягнирядненко*, *Холодний*, *Шала* (від «шал», у значенні шаленство або «шалатися» – тинятися³¹, *Барабаш* (тюркське – «людина з головою», «розумний», або ж походить від біблійного імені Варава³²), *Бала* (за Б. Грінченком це «дубина, пентюх»³³), тощо.

Також прізвищем ставали певні ознаки чи вади зовнішності: *Шиш*, *Шишенко*, *Сунька*, *Кручка*, *Дзєбенко*, *Величко*, *Циба* («цибатий» – довгоногий) чи то, наприклад, колір волосся – *Біліченко*, *Чернишенко*, *Цебелей*. Останнє іменування теж від білого кольору й, до речі, це найпоширеніше прізвище серед переяславських майстрів, адже його носили четверо шевців. Часом з Румянцевського опису зрозуміло, що прізвищеве означення стосується безпосередньо цієї людини, так, «фельдшал» *Іван Кривецький* був на «ліву ногу кривь»³⁴. До цієї ж групи зараховуємо людей прізвища яких вказують на певні особливості народження – *Третьак*, *Найда*, *Семчан*, *Бажений*.

Четверту групу складають прізвища, які сформувалися на основі різноманітних *побутових назв* – частин тіла людини, предметів, тощо (12,8%): *Товленко*, *Соховий*, *Носенко*, *Дудченко*, *Левешко* (від страви), *Буценко* (утворене, за допомогою суфікса від прізвища Буц, а «буцик», це коржик, такі прізвища можуть вказувати як на заняття хлібопекарством, так і на індивідуальні особливості людини³⁵), *Тенишенко*, *Веровченко*, *Шкура*, *Деремет*, *Маслов*, *Головненко*, *Зубко*, *Зубковський*, *Щатковський*, *Маслов*.

11 майстрів (8,2 %) записані під прізвищем, в основі якого – назви *тварин*, *риб*, *птахів*, *комах* чи *рослин*: *Соколовський*, *Туровчиха*, *Козловський*, *Курятниченко*, *Голубничний*, *Роженко*, *Малиневський*, *Ведмідь*.

Врешті, шоста група об'єднує прізвища, пов'язані із *топонімами та етнонімами* (4,5%). Вони можуть безпосередньо вказувати на місце звідки походить носій чи його предок: *Кобизченко* (вірогідно, с. Кобижичі на Чернігівщині), *Ромоданов*, *Курский*, *Кривецький* (утворене від основи оніма Кричевичі на Волині³⁶). Окреслювати територію – *Забуцький*, або вказувати на загальний характер місцевості – *Бакай* (від тюркського – річкова протока, яма в річці³⁷).

В Переяславі, серед майстрового люду, зафіксоване лише одне прізвище етнонімічного походження – *Турчин*, проте, цей кравець

Таблиця 3

Імена майстрів Переяслава

Чоловіче ім'я	К-ть осіб з таким іменем
Антон (Антоній), Афанасій, Володимир, Гапон (Агафон), Герасим, Гордій, Дем'ян, Елесеї (Елисей), Ертух (Евстихій), Карпо (Карп), Клим (Климент) Левко (Лев), Леонтій, Марко (Марк), Нікіфор, Омеліян (Емеліан), Онисим (Анісім), Охрим (Охраїм), Радко (Родіон), Степан (Стефан), Улас (Власій), Филип	1
Алексій, Гаврило (Гавріл), Ігнат (Ігнацій), Іосиф, Кузьма (Косма), Лукія, Матвій, Моисей, Роман, Савка (Савва), Самойло (Самуїл), Тиміш (Тимофій), Трохим або Трофим	2
Данило (Данііл), Дмитро (Дмітрій), Кирило (Кирилл), Корней (Корнілій), Максим, Михайло (Михаїл), Яков або Яків	3
Микита або Никита, Павел або Павло	4
Василь, Кіндрат або Кондратій (Кодрат)	5
Григорій, Петро, Семен (Симеон)	6
Федір (Феодор)	8
Іван (Іоанн)	17

навіть чи був турком, на це вказує як його ім'я – Григорій, так і вказівка на місце народження на підконтрольних Османській імперії землях – «родимець турецької землі міста Бендер»³⁸.

Чотири прізвища винесені до інших: *Биринда*, *Недільський*, *Годма (?)*, *Круліченко*, їх походження або дискусійне, як у Биринди (може, мати наприклад етнімічне походження)³⁹, або не можуть бути віднесені до визначених категорій. Звісно, віднесення певним чином умовне, адже є випадки, які можуть бути по трактовані по різному. Наприклад, прізвище *Коць* (в Переяславі жив кравець *Коцаренко*) може бути віднесене, як до ремісничих, особливо зважаючи на фах людини, як таке, що походить від килима, покривала – «коца»⁴⁰, так і до прізвищ іменного типу, оскільки М. Худаш вибудовує таку схему його утворення: Коць – Микоць(ь) – Микола⁴¹.

Від прізвищ перейдемо до розгляду імен. Переяславські ремісники, як й майже все населення Гетьманщини, носили канонічні християнські імена, які отримували при хрещенні. Багато імен записувалося в народному написанні, так як вони побутували, а не їхні «святцеві» відповідники (Радко, Клим, Улас, тощо). Імена представлені у таблиці 3, якщо у джерелі ім'я вказане у народному варіанті, то у дужках вказане повне канонічне християнське ім'я.

Отож, найбільше у Переяславі було майстрів із іменем Іван (17) (12,7%), Федір (8) та Григорій, Петро, Семен (по 6), Василь та Кіндрат (по 5), Микита та Павло (по 4). 21 ім'я зустрічалося в середовищі переяславських ремісників лише один раз. Ім'я Іван традиційно популярне, так воно переважало в Полтаві цього ж

³⁸ Волошин, Ю. Вказ. праця, С. 152.

³⁹ Капраль, М. (2012). Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII-XVIII ст. Львів: ПростірМ, С. 85.

⁴⁴ Балашок, В. (1993). Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наукова думка, С. 58.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 202.

⁴⁶ Там само, арк. 23 зв., 127 зв., 197 зв., 200 зв., 240 зв.

⁴⁷ Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст., упоряд., підг. до друку, вст. стаття В.О. Мокляка. т. III (2012). т. V (2013). Полтава: АСМІ, С. 181.

⁴⁸ Там само, 96.

⁴⁹ Там само, 228, 250.

⁵⁰ Джерела з історії Полтавського полку. Т. V (2013). Вказ. праця, С. 190, 191.

часу, адже його носили 13% всіх чоловіків⁴². За даними М. Капрала в шевському середовищі XVII-XVIII ст. Львова це ім'я також переважало (21,7%)⁴³. Пояснення цьому очевидне – вибір імені священиком відбувався напередодні хрещення за святцями, а саме канонічне ім'я Іоанн найчастіше більш часто вшановане ім'я.

Особливим аспектом є вибір імені при наявності так званих парних святих – Петра й Павла, Бориса й Гліба, тощо. Як й у Полтаві, Петро був більш «популярний» ніж Павло – 6 проти 4; було троє Кирилів, проте жодного Мефодія; два Кузьми та один Дем'ян. На останній парі зупинюся окремо. В. Балашок, піднімаючи питання про наявність святих – патронів ремесла, цілком слушно зауважуючи, що «покровителів спільних для всіх цехів тої чи іншої галузі в Україні ... не існувало», відмічав наявність у всюди в українських містах корпоративних патронів шевських цехів в особі святих Кузьми та Дем'яна⁴⁴. Всі згадані переяславські ремісники із іменем Кузьма були шевцями. Єдиний Дем'ян – *Калініченко*, був ткачем, й до того не спадковим ремісником, а пономарським сином, якого навряд чи нарекли б невідповідно до святців⁴⁵. Інші ремісники цих імен не носили. Проте, в цілому у місті було ще 5 Дем'янів, які ремеслом не займалися⁴⁶.

Поглянемо, чи наявна ця закономірність у виборі імен серед ремісників інших міст, де існували шевські з'єднання. Наприклад, у Полтавському полку, згідно ревізії 1723 р., ці імена фіксуються таким чином. У містечку Решетилівка був лише один ремісник з таким іменем – швець Кузьма *Пащенко*⁴⁷. В Старих Санжарах – двоє Кузьма Кушнір та Кузьма N цехмістр шевського цеху⁴⁸. В Нових Санжарах та Біликах шевців з такими іменами не проживало, проте був різник Дем'ян Сидоренко, Демко та Козма Різники⁴⁹. А в 1733 р., в тих же Біликах, працювали два шевці – Демко Струк та Демко Шкіленко, різник Кузьма Іванченко та ткач Демко Давидів зять⁵⁰. Таким чином, на сьогодні ми не можемо однозначно стверджувати про беззаперечний вибір шевцями у ім'янареченні на користь святих патронів Кузьми та Дем'яна. Проте, певна схильність до цього наявна. Імена не були виключно застосованими в шевському середовищі, ними називали, вірогідно, відповідно до дати народження, інших ремісників та міщан.

Висновки

1. Прізвища ремісників міста Переяслава, проаналізовані на підставі Генерального перепису Лівобережної України 1766 р., за своєю лексико-семантичною основою, розподілилися на шість груп: прізвища осіб за родом занять (25,6%), відантропонімії (24%), за індивідуальними ознаками особи (21,8%), сформовані на основі побутових назв (12,8%) чи назв тварин, риб, комах (8,5%), або ж відтопонімії чи відетнонімії (4,5%). Звісно, окрім випадків, де першооснова трактується однозначно, пояснення походження прізвища може бути лише гіпотетичним. Прізвища ремісників Переяслава виявляють більшу залежність від заняття, ніж в інших міських мешканців. В більшості вони були відапелятивними, тобто безпосередньо вказували на ремісниче заняття носія, або ж були професійними апелятивами закріпленими в другому поколінні.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 78.

³⁹ Німчук, В. (1961). «Памво Беринда і його «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе». Лексикон словеноросський Памви Беринди. Київ: АН УРСР, С. 5; Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1., С. 57.

⁴⁰ Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1., С. 528.

⁴¹ Худаш, М. Вказ. праця, С. 51.

2. Всі назви осіб у Румянцевському описі Переяслава двоіменні, що, поряд із особливостями джерела, яке вимагало чіткої фіксації особи, певною мірою вказує на порівняну усталеність прізвищ в той час. Адже, відсутні, як одноіменні, так і складні конструкції з багатьма уточненнями.

3. У середовищі ремісників, які носили відапелятивне професійне прізвище, є група тих, які умовно можна назвати «чужі», адже вони не відповідали заняттю особи на той момент. Це діти ремісників, які змінили фах. Найбільше таких серед різників – 50 % та кравців – 16%. На противагу їм, всі шаповали та бондарі (100%) записані під прізвищами, що на пряму відповідало актуальній спеціальності.

4. В Переяславі, серед майстрового люду не зафіксовані іноземці. Єдине прізвище етнічного походження – Турчин, сформоване внаслідок походження людини з територій належних Османській імперії, а не через її етнічну належність.

5. Переяславські ремісники, як й майже все населення Гетьманщини носили канонічні християнські імена, які отримували при хрещенні – не зафіксовано жодного імені, яке б мало іншу основу, аніж християнське календарне ім'я. Найбільше було майстрів із іменем Іван (12,7%).

References

- Balushok V. (1993). Svit serednjovichchja v obrjadovosti ukrajinsjkykh cekhovykh remisnykiv. Kyjiv: Naukova dumka.
- Voloshyn Ju. (2016). Kozaky i pospolyti: Misjka spiljnota Poltavu drughoji polovyny XVIII st. Kyjiv : K.I.S.
- Ghlyshchuk S. (2003). Ukrajinsjka antroponimija u ghegeneralnomu opysi Livoberezhnoji Ukrajiny 1765-1769 rr.: slovotvirna j morfologhichna struktura (na materialy Kyjivskojj sotni Kyjivskogho polku), avtoref. dys. kand. fil. nauk., Kyjiv: Nacionalnyj pedagoghichnyj universytet imeni M.P. Draghomanova.
- Ghryghorovyeh-Barskyj V. (1885). Stranstvyja Ghryghorovyeha-Barskogho po svjatyh mestam Vostoka 1723 po 1743 gh. Moskva: Knygha po trebovanyju, ch. II.
- Ghrinchenko B. (1958). Slovarj ukrajinskoji movy, v 4-kh t. Kyjiv: Vydvo Akademiji nauk Ukrajinskoji RSR, t. 1.
- Dzherela z istoriji Poltavskogho polku. Seredyna XVII-XVIII st. (2012), uporjad., pidgh. do druku, vst. stattja V.O. Mokljaka. t. III (2012). t. V (2103). Poltava: ASMI.
- Institut rukopysu Nacionalnoji biblioteki Ukrajiny, f. I, spr. 54333.
- Kapralj M. (2012). Ljudy korporaciji: Ljvivskijj shevsjkyj cekh u XVII-XVIII st. Ljviv: ProstirM.
- Kovalenko O. (2005). «Sposterezhennja nad prizvyshhamy ghonchariv Myrghorodskogho polku poch. XVIII st. (za materialamy Perepysnoji knyghy 1723 roku)». Novi doslidzhennja pam'jatok doby kozactva v Ukraini, vyp. 14.
- Kovalenko O. (2012). «Remisnychi cekhy Poltavskogho polku pershoji chverti XVIII stolittja». Istorychna pam'jatj, vyp. 28.
- Kovalenko O. (2013). «Remisnyky Perejaslava u XVIII st.». Poltavski istorychni studiji: juvilejnyj zbirnyk na poshanu Viktora Revehuka.
- Kovaljskyj I.S. (1960). «Provedennja ghegeneralnogho opysu v Perejaslavskomu polku (1765-1768 rr.)». Ukrajinskyj istorychnyj zhurnal, #.6.
- Kovaljskyj I.S. (1962). «Ghegeneralnyj opys 1765-1769 rr. – dzherelo

dlja vyvchennja socialjno-ekonomichnykh vidnosyn na Livoberezhnij Ukraini». Ukrajinskyj istorychnyj zhurnal, #2.

Koghut Z. (1996). Rosijskyj centralizm i ukrajinsjka avtonomija: Likvidacija Ghetjmanshhyny, 1760–1830. Kyjiv: Krytyka.

Moskalenko L. (2012). «Nazvy osib za rodом dijalnosti v «Aktakh (protokolakh) Poltavskogho polkovogho sudu» (1683 – 1740 rr.)». Novi doslidzhennja pam'jatok kozackoji doby v Ukraini, vyp. 21, ch. 1, S. 266-273.

Nimchuk V. (1961). «Pamvo Berynda i jogho «Leksikon» slavenorosskijj y umeň tľkovanijje». Leksykon slovenoroskyj Pamvy Beryndy. Kyjiv: AN URSSR.

Putro O.I. (1982). «Ghegeneralnyj opys 1765–1769 pp. jak dzherelo dlja vyvchennja socialjno-ekonomichnykh vidnosyn na Livoberezhnij Ukraini u drughij polovyni KhVIII st.». Ukrajinskyj istorychnyj zhurnal, # 7.

Redjko Ju. (2007). Slovnyk suchasnykh ukrajinsjkykh prizvyshh. – u 2-kh t. Ljviv: Naukove tovarystvo imeni T.Gh. Shevchenka, 2007.

Redjko Ju.K. (1966). Suchasni ukrajinsjki prizvyshha. Kyjiv: Naukova dumka.

Rumjancevsjkyj opys m. Nizhyna 1766 r. (2008). Nizhynsja starovyna. Pam'jatkoznavstvo Pivnichnogho reghionu Ukrajiny #2: Opys mista Nizhyna 1766 roku (publikacija arkhivnoji pam'jatky): zbirnyk reghionalnoji istoriji ta pam'jatkoznavstva, vyp. 7(10).

Serdjuk I. (2008). «Rumjancevsjkyj opys Malorosiji jak dzherelo vyvchennja demoghrafichnykh kharakterystyk mist Ghetjmanshhyny». Istorychna pam'jatj, # 3.

Serdjuk I.O. (2008). «Struktura naseleennja mista Perejaslava za materialamy Ghegeneralnogho opysu 1765-1769 rr. (istoryko-demoghrafichnyj analiz)». Kyjivska starovyna, # 6.

Khudash M. (1977). Z istoriji ukrajinskoji antroponomiji. Kyjiv: Naukova dumka.

Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrajiny v m. Kyjevi, f. 57, op. 1, spr. 278.

Shvydjo Gh.K. (2004). Komput i revizija Myrghorodskogho polku 1723 r. Dnipropetrovsk: Nacionalnyj ghirnychij universytet.

Kovalenko Oksana

ANTROPONYMICS OF PEREYASLAV CRAFTSMEN IN THE 1760s

The article deals with the surnames and names of the Pereyaslav craftsmen. The analysis of personal names was made on the basis of the General Description of the Left-bank Ukraine or Rumyantsev Register, conducted in 1766. The masters of 19 professions lived at that days in the city. Surnames of Ukrainian burghers were only fixed in the second half of the 18th century. All names of persons in Rumyantsev Register from Pereyaslav were two-lettered.

According to the lexical-semantic basis the surnames can be divided into six groups:

- surnames by occupation type (25,6 %);
- anroponymic surnames by Christian name (24 %);
- surnames on individual signs of a person (21,8%);
- surnames formed on the basis of different household names (12,8%);
- surnames formed on the basis of animals, fish, insects (8,5%);
- surnames by toponyms or ethnonyms (4,5%).

The first group was dominating. The surnames of craftsmen more depended on the profession, than surnames of other urban residents. In addition to cases where the first principle is interpreted unambiguously, the

explanation of some surnames origin can only be hypothetical. In most cases they directly pointed out the artistic occupation of the carrier or represented the professional appellatives fixed in the second generation. A group of masters, who bared a professional surname, but not of their specialty, was outlined. Most of them were butchers and tailors, and the least among this group were fullers and bonders. The surname, which at first glance is directly related to the production activity, could be fixed to the owner for other reasons. For example, a person did not produce goods, but traded in them.

The names of all the Pereyaslav craftsmen were based on the Christian calendar name. The most common name is Ivan (12.7%). The prevalence of the names Kuzma and Demyan, who, by some ethnographers, could be holy patrons of shoemaker's guild, was also considered. In 1766 foreigners were not registered among the Pereyaslav craftsmen.

Key words: *craft, craftsman, Pereyaslav, Hetmanschyna, guild, master, Rumiantsev Register, 1766, surname, name.*

УДК 930«16»

Олексій Сокирко

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
давньої та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: sag@univ.kiev.ua*

МІСТА, ФОРТЕЦІ, ГАРНІЗОНИ. ФОРТИФІКАЦІЙНО-ОБОРОННІ СТРАТЕГІЇ В КОЗАЦЬКОМУ ГЕТЬМАНАТІ ДОБИ “МІЛІТАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”

Зміни у військовій справі Нового часу кардинальним чином вплинули на перетворення в міському просторі: фортифікаціях, плануванні, трибї життя мешканців. Водночас розбудова нових оборонних комплексів і модернізація старих, забезпечення їх гарнізонами і артилерією стали важливими елементами державної політики. Всі ці новації були складовими “мілітарної революції” в Європі, визначаючи ступінь військового лідерства різних країн. Свої особливості в цьому процесі мали східноєвропейські держави серед яких і Козацький Гетьманат. Специфіка театру воєнних дій на якому головним противником довгий час були татари спричинилася до того, що більшість укріплень були дерево-земляними. Однак, розвиток вогнепальної зброї поступово змушував відмовлятися від мурованих і дерев'яних фортифікацій фронтального типу. Вони доповнювалися елементами західноєвропейської фортифікації (бастіонами і рavelінами), що збільшували вогневий потенціал фортеці й підвищували її оборноздатність. Водночас, Гетьманщина не мала достатніх ресурсів для масштабної реконструкції фортець і утримання в них постійних гарнізонів. Сукупність цих факторів призвела до того, що у XVIII ст. оборонне будівництво в Козацькому Гетьманаті перейшло до рук Росії й почало використовуватися в інтересах імперії.

Ключові слова: *Козацький Гетьманат, “мілітарна революція”, фортеці, фортифікація, гарнізони*

Поступ воєнних технологій на схилку Середньовіччя та на світанку Нового часу став остаточно визначати обличчя війн, держав та економік в європейській історії. Феномен “мілітарної революції”, що акумулював цілий ряд глобальних змін у військовій справі, якнайвиразніше втілювався у протистоянні двох технічних полюсів: розвитку вогнепальної зброї, передусім артилерії, та вдосконаленні фортифікаційних систем. Ці дві антагоністичні тенденції аж до XX століття стануть чи не найголовнішими трендами війни.

Вдосконалення гармат, значно полегшених і здатних вести прицільний вогонь, а також інженерної тактики облогу, змушува-